

O analiză psihoistorică. Gulagul și Revoluția română din 1989¹

■ DUMITRU-CĂTĂLIN ROGOJANU

[„Petru Maior“ University of Târgu-Mureș]

Abstract

The direction of the current study is the analysis of the Gulag and Romanian Revolution of 1989 using a psychohistorical investigation, which attempts to provide a plausible psychological explanation of these two events. The relationship between the communist prison space and the situation in 1989 can be exploited from other perspectives that emphasize different and nuanced interpretations which can radically change the old historical vision, which focused on documents (archives) justifying the official history of power. The conspiratorial silence of prisoners, meaning that inability to confess the suffering in the period before 1989, „exploded” in the revolution through aggressive manifestations in Timișoara, Bucharest and other cities in the country. In the end we can say that the Revolution was that long-expected time for Romanians to express their negative energies, anguish, disappointment in the paternal authority represented by Nicolae Ceaușescu. In 1989, the soul of the crowd (Gustave Le Bon) broke loose after a long period of obedience and humiliation in communist prisons, but also in the huge camp: Romania.

Keywords

psychohistory; Gulag; Romanian Revolution of 1989; conspiracy of silence; paternal authority; crowd psychology

Raportul dintre spațiul carceral din România comunistă și Revoluția din 1989 poate fi investigat și prin prisma psihoistoriei, o nouă abordare ce în Statele Unite ale Americii sau țări europene precum Germania, a venit ca o completare, față de unele viziuni istoriografice reducționiste și instrumentalizate politic.

Psihoistoria se evidențiază așa cum spune psihologul și psihanalistul Erik Erikson prin studiul asupra individului și vieții colectivității utilizând metode combinate specifice psihanalizei și istoriei.² Deși multe din interpretările propuse de psihoistorie („the next assignment”)³ au fost contestate de istoricii cu o direcție de studiu rankiană, totuși ideile pe care le aduce în dezbatere trebuie luate în considerare, mai ales că, scrisul istoric și condiția contemporană a istoricului s-a schimbat foarte mult.

1 Această lucrare a fost realizată și publicată prin finanțarea de către Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane, prin proiectul „Sistem integrat de îmbunătățire a calității cercetării doctorale și postdoctorale din România și de promovare a rolului științei în societate”: POSDRU/159/1.5/S/133652.

2 Lawrence Kaplan și Carol Kaplan, „Psychohistory and Revolution: A Critique of some Recent Psychohistorical Studies of Revolutionaries”, *Journal of Thought*, 17 (1982): 66, <http://www.jstor.org/>, accesat la 10 decembrie 2014.

3 Donna Arzt, „Psychohistory and Its Discontents” *Biography*, 3(1978): 1, <http://www.jstor.org/>, accesat la 10 decembrie 2014.

Aplicabilitatea legăturii dintre psihologie și istorie în ceea ce privește tema Gulagului reprezintă un demers destul de dificil întrucât întâmpină câteva obstacole de ordin teoretic, metodologic și epistemologic⁴: 1. există o reticiență și neînțelegere a teoriilor psihologice: freudiene, neofreudiene, jungiene etc., iar pe de altă parte contestată aduc în discuție imposibilitatea aplicării metodei psihoanalitice a lui Freud asupra celor care nu mai sunt în viață. Multe dintre subiecte legate de universul concentraționar românesc au fost cercetate prin intermediul documentelor de arhivă existente la C.N.S.A.S, iar istoricii au evitat să conlucreze cu psihologii pentru a schimba într-un fel perspectivele de interpretare; 2. cauzele iraționale, psihologice prin care a existat și funcționat Gulagul au fost privite cu neîncredere, deoarece până în acel moment sistemul represiv comunist a fost sondat prin valențele sale politice, sociale, economice și culturale. Dar, focusarea pe elementele psihoistorice referitoare la spațiul de detenție comunist și mai apoi transferat asupra cauzelor evenimentelor din decembrie 1989 pare o misiune aproape imposibilă.

Sistemul de presiune comunist s-a impregnat atât de bine în România după 1945, datorită în primul rând *situației psihologice degradante* care a cuprins nu doar elita politică a acelei perioade, ci majoritatea populației. Cu o țară sfâșiată și presată psihic de Uniunea Sovietică pentru a adopta politica ei, românii au simțit un *sentiment de abandon* din partea țărilor occidentale, iar *psihologia fricii* (Karel Kaplan) a creat panică și nesiguranță în rândul populației.

În orice caz, Gulagul prin instrumentele sale a reprezentat o „rezervație de retardați politici și idelogici, formată din devianți care nu au ajuns încă la conștientizarea adevărilor și a fericirii socialiste”⁵. Marea majoritate a gardienilor (torționarilor) erau indivizi supuși, docili, și care își dovedeau eficiența bolnavă în metodele și tehnicile de tortură pe care le aplicau asupra deținuților.

În plus, nu trebuie ignorat faptul că atât Gheorghe Gheorghiu-Dej, dar și Nicolae Ceaușescu au provenit din familii sărace și încă de la vârste fragede au fost nevoiți să muncească pentru a se întreține și să răzbată în viață. Neajunsurile financiare, dar și închisorile prin care au trecut, este posibil să le fi întărit *sentimentul de ură* și mai târziu măsurile brutale pe care le-au luat împotriva celor care se opuneau sistemului.

Fără îndoială și copilăria celor doi lideri comuniști trebuie să suscite un mare interes pentru istorici, deoarece cu siguranță condițiile precare de viață, dar și faptul că părinții nu le puteau oferi mai multă afecțiune, să le fi influențat comportamentul pe viitor.

Se știe că tatăl lui Nicolae Ceaușescu avea o mare apetență pentru alcool⁶, uneori acționa violent, ceea ce în mod cert a provocat în mintea și sufletul său dezamăgire și dispreț. Ceaușescu avea o fire violentă, impulsivă, spre deosebire de Dej care avea un comportament mai temperat, ascuns; de altfel realizarea unor psiho-biografii concludente a celor doi conducători poate să decripteze multe din măsurile lor represive.

Instinctul de răzbunare în cazul lui Ceaușescu, se va putea observa după 23 august 1944 când mulți dintre cei care au pus la cale urmărirea, arestarea, interogarea și condamnarea sa vor fi trimiși la închisoare.⁷ Este vorba despre fostul comisar aju-

4 Dumitru-Cătălin Rogojanu, *Imaginea torționarului comunist reflectată în memorialistica universului concentraționar românesc (1947-1989)*, (Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2014), 157-161.
5 Ștefan Borbely, „Holocaust și totalitarism comunist în textile de psihoistorie” <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1438>, accesat la 11 decembrie 2014.

6 „Siguranța despre Ceaușescu: Un tânăr ucenic cizmar, fiu al unui betiv”. http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/siguranța-ceauescu-un-tanar-ucenic-cizmar-fiu-al-unui-betiv, accesat la 11 decembrie 2014.

7 „Siguranța...”, http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/siguranța-ceauescu-un-tanar-ucenic-cizmar-fiu-al-unui-betiv,

tor de poliție Ananiu Anton, agentul Niculescu Toma din cadrul Serviciului Poliției Sociale, magistratul militar-maiorul Aniței Toma și Eugen Săvinescu, directorul închisorii Doftana.⁸

Dacă un profil paranoic al lui Dej sau Ceaușescu nu a fost configurat în detaliu, în cazul lui Stalin, Ștefan Borbely, făcând apel la un studiu al lui Juhani Ihanus, dar citându-l și pe sovietologul Robert C. Tuckler, ajunge la concluzia că „motivația caracterului inchizitorial al terorii [staliniste] rămâne obscur”⁹, însă semnalează trei motivații psihice ale lui Stalin în propagarea terorii: 1. singurătatea pregnantă pe care a simțit-o după moartea celei de doua soții Nadejda; 2. atacul virulent contra sexualității, ca plăcere ori ca atitudine deviantă, odată cu moartea soției, ca și cum ar fi urmărit să lege trauma sa personală la întreaga Rusie și 3. decesul mamei sale la 4 iunie 1937.¹⁰

Gulagul sovietic și românesc, exprimă și refulările conducătorilor, dar proiectează ura generală față de oameni, îndobitocirea societății și dorința de a crea un sistem total nou, în care urmele normalității să fie distruse. *Patologia terorii, docilitatea, lipsa sentimentelor* reprezintă elementele de bază care s-au impus în închisorile și lagărele comuniste.

România actuală, într-o continuă tranziție spre democrație, nu reușește să-și asume trecutul, pentru că memoria violentă a Gulagului și a Revoluției din decembrie 1989 este încă vie. Deși s-a încercat transpunerea acestor evenimente în istorie, doar mărturiile rămase prin intermediul istoriei orale pot fi credibile, demne de a mai spune povestea traumatizantă și însângerată a românilor.

Dacă nu au reușit să rupă „lanțurile” Gulagului, românii cei mai mulți tineri au ieșit în stradă și au strigat Jos Ceaușescu!, iar „Fiul cel iubit!”, a devenit dintr-o dată „Fiul cel urât!” de toți românii. Suferințele suportate în închisori, în special între 1945-1965, au fost transmise transgenerațional în perioada 1965-1989, traumele fizice și psihice nu au fost uitate și au răbufnit în decembrie 1989.

Referitor la transmiterea traumei Gulagului, luând ca exemplu cazul Holocaustului, putem aplica, dar într-o proporție mai redusă patru modele de diseminare a suferinței¹¹: 1. cel **psihodinamic** care se transmite prin relații interpersonale, emoțiile deplasându-se inconștient de la părinți la copii; 2. **sociocultural** care se propagă prin socializare, normele sociale și credințele, se transferă de la o generație la alta, tabuurile și teama de a-și aminti a părinților se reflectă la copii. Mulți deținuți care au trecut prin experimentul Pitești și care au povestit traumele din această închisoare au transmis indirect transgenerațional suferința lor copiilor, dar torturile la care au fost supuși au fost povestite sub forma unor memorii generațiilor viitoare având un rol etico-pedagogic, „iertarea nu înseamnă a uita, dar a uita este de neiertat”¹²; 3. prin **sistemele familiale** și modelele de comunicare ale transmiterii traumei, mediul familial are un impact mare asupra copiilor, unde există o transmitere patologică a suferințelor, de la părinți la copii și frații acestor, existând

8 „Siguranța”....., http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/siguranța-ceausescu-un-tanar-ucenic-cizmar-fiu-al-unui-betiv,

9 Ștefan Borbely, „Holocaust”..., <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1438> accesat la 11 decembrie 2014. Pentru câteva elemente ce țin de psihobiografia lui Stalin se poate consulta și excepționala carte a lui Simon Sebag Montefiore, *Stalin: curtea țarului roșu*, Traducere de Cătălin Drăcșineanu, (Iași: Polirom, 2014), 25-100.

10 Ștefan Borbely, „Holocaust”..., <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1438> accesat la 11 decembrie 2014.

11 Modelele sunt propuse și analizate pentru Holocaust de Natan P.F. Kellermann, „Transmission of Holocaust Trauma”, <http://yad-vashem.org.il/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>, accesat la 13 decembrie 2014.

12 Vladimir Tismăneanu, „A ierta nu înseamnă a uita, dar a uita este de neiertat”. <http://tismaneanu.wordpress.com/2011/02/28/a-ierta-nu-inseamna-a-uita/>, accesat pe 13 decembrie 2014.

practic un „cerc închis” de identificare cu trauma, suferința este percepută de părinți prin intermediul copiilor, iar copii prin reamintire, perpetuă trauma; 4. **transmiterea biologică sau genetică**, există un ADN psihologic care plasează trauma în mod automat de la părinți la copii. Aici putem să-l amintim pe Andrei Ursu, fiul disidentului Gheorghe Ursu care prin multă perseverență a reușit să-l determine pe procurorul general al României, Tiberiu Nițu să redeschidă dosarul tatălui său și să reînceapă cercetarea penală în cazul lui Marian Pîrvulescu, ofițerul de Securitate care coordonată ancheta tatălui său.¹³ Putem spune că legătura de sânge dintre Gheoghe Ursu și Andrei a reprezentat elementul de bază pentru transmiterea suferinței și nedreptății, fiul fostului disident neavând liniște sufletească pentru pedepsirea securiștilor care l-au torturat și i-au provocat moartea.

De asemenea, *sindromul de stres posttraumatic (PTSD)*¹⁴ capătă un rol esențial în amintirea, reamintirea și transmiterea unui eveniment traumatic, cum sunt cele petrecute în universul carceral comunist românesc, sau cele de la revoluția din 1989. Patologia PTSD, cu incidență mai ridicată la persoanele vârstnice se manifestă prin disfuncțiile organice ale sistemului nervos și îmbătrânirea prematură.¹⁵ În plus, *sindromul psihopatologic KZ (Concentration Camp Syndrome)*, în analizele psihiatrilor se caracterizează prin: anxietate, depresie, introvertire socială, tulburări de somn și coșmaruri, etc.

O bună parte dintre deținuții care au suferit din cauza torturilor fizice și psihice în închisorile și lagărele comuniste au fost cuprinși de aceea *tăcere conspirativă*¹⁶, sau a refuzului de a mărturisi și a face publice experimentele traumatice, datorită mai multor motive care țin de: frică, rușine¹⁷, sau pur și simplu angoasa față de un trecut abominabil. Chiar dacă, amnistierile de după anul 1964 ar fi trebuit să provoace detașarea față de spectrul fizic al terorii, memoria traumei va face efectivă represiunea, cu toate că aceasta se propagă cu predilecție în registrul psihologic.¹⁸ Încă din perioada carcerală, lumea din afara Gulagului se imprimă în imaginarul deținuților ca o altă închisoare, nesiguranța intrării într-un spațiu supravegheat și incert, determină trăirea unui viitor sumbru, al fricii.

Această *tăcere conspirativă* (conspiracy of silence) a răbufnit în 1989, într-un „urlet violent”, când românii de teamă de a rămâne „încarcerati” într-o țară mancurtizată, au simțit un sincer sentiment de liberate, și de răzbunare față de *autoritatea paternă și maternă* care era reprezentată de Nicolae și Elena Ceaușescu. Deși poate pare fantezistă teoria exprimată de Eugene Victor Wolfenstein în lucrarea *The*

13 Vezi articolul lui Andrei Luca Popescu și Andreea Ofițeru, „Procesul comunismului. Parchetul General a dispus redeschiderea cazului Gheorghe Ursu și ale securistului care l-a anchetat. Fiul disidentului a ieșit din greva foamei” *Gândul*, 07.11.2014, <http://www.gandul.info/stiri/procesul-comunismului-parchetul-general-a-dispus-redeschiderea-cazului-gheorghe-ursu-si-al-securistului-care-l-a-anchetat-fiul-disidentului-a-iesit-din-greva-foamei-13505809> Accesat pe 13 decembrie 2014, vezi și Raluca Grosescu și Raluca Ursachi, *Justiția penală de tranziție: de la Nürnberg la postcomunismul românesc*, (Iași: Polirom, 2009), 189-193.

14 Ana Muntean, Anca Munteanu, *Violență, traumă și reziliență*, (Iași: Polirom, 2011), 166, definesc sindromul de stres posttraumatic (PTSD) drept: „ansamblul de simptome provocate de o experiență traumatizantă extremă...PTSD nu apare la toate persoanele care s-au confruntat cu o traumă, ceea ce sugerează că este nevoie de alte ingrediente, respectiv de anumiți factori favorizanți pre și post experiența respectivă”.

15 Cristina Anisescu, „Perlaborarea trecutului traumatic: Gulagul românesc și Holocaustul într-o aplicație comparativă”, <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1588>, accesat la 14 decembrie 2014.

16 Judith Lewis Herman, *Trauma and Recovery: The aftermath of violence-from domestic abuse to political terror*, (New York: Basic Books, 1992), 9.

17 Cristina Anisescu, „Perlaborarea”..., <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1588>, accesat la 14 decembrie 2014.

18 Dinu Gherman, „Frică, pedeapsă, traumă. Eseu despre spațiul concentraționar” *Steaua*, 4-7 (2007) <http://www.romaniaculturala.ro/articol.php?cod=4053>, accesat pe 14 decembrie 2014.

Revolutionary Personality (1971), pe care o analizează asupra a 3 personalități: Lenin, Troțki și Gandhi¹⁹, aceasta se poate plia în oarecare măsură și asupra lui Nicolae Ceaușescu. Ideea fundamentală este aceea că toți acești lideri au avut o relație ambiguă, tensionată și complexă cu tatăl lor²⁰, să nu uităm de atitudinea certăreț și consumul exagerat de alcool al tatălui lui Nicolae Ceaușescu care probabil i-a marcat comportamentul. Bazându-se pe complexul lui Oedip, Wolfenstein demonstrează cum traumele din perioada copilăriei asumă în cazul unor personalități o manieră extrem de puternică, pe care, mai apoi, aceștia o imprimă asupra *autorității paterne* și statul o pune în aplicare asupra cetățenilor.²¹

Pe de o parte, dintr-o perspectivă psihoistorică, atât Dej cât și Nicolae Ceaușescu și-au întărit *autoritatea paternă statală* prin măsurile agresive și violente asupra cetățenilor, iar pe de altă parte, această autoritate a fost până la urmă contestată în 1989. Revoluția din decembrie 1989 a fost un fel de „scăpare, refulare față de energiile negative” acumulate timp de 50 de ani de comunism. De dragul libertății, românii și-au omorât „tatăl”, un părinte care și-a iubit țara, dar și-a închis și înfometat cetățenii.

Referindu-se la revoluționari și axându-se pe complexul oedipian Wolfenstein ajunge la concluzia că „atât dragostea, cât și ura sunt neobișnuit de puternice, în așa fel încât individul este *rupt psihologic* într-un conflict intern între unitățile sale de bază și refuzurile dure ale Supraeului.”²²

Revoluționarii din decembrie 1989 s-au situat tocmai în această stare de nesigurantă, duală, care a degenerat în contestarea *autorității paterne statale*. Să nu uităm felul în care după pronunțarea sentinței de condamnare la moarte, Elena Ceaușescu îi percepe pe soldații care o legau la mâini, drept copii ei²³, de fapt în mintea paranoică a sa și a lui Nicolae Ceaușescu, românii erau niște copii neascultători în față parinților lor.

Evenimentele din '89 au catalizat forța în special a tinerilor, a acestor copii care au ieșit în stradă și au luptat cu forțele „obscure” ale autorității paterne statale, această generație simțind dorința de a răzbuna într-un fel traumele generației care a trecut prin închisorile comuniste între 1945-1965. Revoluția română din 1989 a reprezentat un eveniment inconștient, ce s-a manifestat prin „emoții violente”, „impulsivitate”²⁴, „pornirile instinctuale” și „contagiunea mentală”²⁵

Așadar, Revoluția și Gulagul, deși par a fi situații istorice diferite, putem stabili conexiuni psihoistorice între acestea, dar avem posibilitatea să nunațăm cercetarea și să oferim câteva puncte de vedere ce pot fi mai apoi redimensionate.

19 *Revoluții și schimabre socială-curs 4*. <http://goinac.bol.ucla.edu/Revolutiipatru.htm>, accesat: 14 decembrie 2014.

20 *Revoluții...*, <http://goinac.bol.ucla.edu/Revolutiipatru.htm>

21 *Revoluții...*, <http://goinac.bol.ucla.edu/Revolutiipatru.htm>

22 Lawrence Kaplan și Carol Kaplan, „Psychohistory and Revolution”, ...60-61.

23 Din stenograma procesului Ceaușescu din 25 decembrie 2014, Elena Ceaușescu afirmă: „Ce e asta? Ce vrei să faci cu asta? Nu admit, nu puneți mâna pe noi, nu ne legați, nu ne jigniți, nu ne legați, nu e voie să ne legați! Vă e frică de popor. Nu ne rupeți mâinile *mă copii*. E rușine! *V-am crescut ca o mamă*, dați-mi drumul la mâini, îmi rupeți mâna, dați-mi drumul, aoleo, *măi băiatule*, mă!”. <http://www.ziaristionline.ro/2010/12/26/stenograma-procesului-ceausescu/>, accesat. 14 decembrie 2014.

24 Le Bon consideră că masele „...sunt animate de inconștient. Actele lor sunt mai mult influențate de activitatea măduvei spinale decât de cea acreierului. Acțiunile pot să fie perfecte în privința execuției, dar nu creierul este cel care le dirijează. Indivizii acționează conform hazardului impulsurilor primite care se resfrâng cu neîncetatele lor variații asupra maselor... Din punct de vedere psihologic...individul izolat posedă aptitudinea de a-și domina reflexele, în timp ce mulțimea e lipsită de această calitate”, 16.

25 Gustave Le Bon, *Psihologia mulțimilor*, Traducător: Mariana Tabacu, (București: Antex XX Press, f.a) 3-15. Vezi și cartea dedicată psihologiei revoluției, apărută la editura Antent în 2013.

Considerăm utile în scrisul istoric actual noi abordări a unor teme ce pot fi „răstăl-măcite” prin aparatul teoretico-metodologic al psihoistoriei, istoriei orale și de ce nu, al antropologiei psihologice.

Până la urmă, istoria este făcută de oameni și dacă nu cunoaștem psihologia lor și a timpului în care au trait, nu avem cum să descoperim substanța unor evenimente trecute, dar care ne-au marcat viitorul.

BIBLIOGRAFIE

Cărți:

GROSESCU, Raluca și URSACHI, Raluca, *Justiția penală de tranziție: de la Nürnberg la postco-munismul românesc*, Iași, Polirom, 2009.

LE BON, Gustave, *Psihologia mulțimilor*, traducător Mariana Tabacu, București, Antex XX Press, f.a.

LE BON Gustave, *Psihologia revoluției*, București, Antet, 2013.

MONTEFIORE, Simon Sebag, *Stalin: curtea țarului roșu*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Iași, Polirom, 2014.

Resurse online:

ANISESCU, Cristina, „Perlaborarea trecutului traumatic: Gulagul românesc și Holocaustul într-o aplicație comparativă”, <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1588>

ARZT, Donna, „Psychohistory and Its Discontents” in *Biography*, vol. 1, no. 3, <http://www.jstor.org/>

BORBELY, Ștefan, „Holocaust și totalitarism comunist în textile de psihoistorie”, <http://phantasma.lett.ubbcluj.ro/?p=1438>

GHERMAN, Dinu, „Frică, pedeapsă, traumă. Eseu despre spațiul concentraționar” *Steaua*, (4-7): 2007, <http://www.romaniaculturala.ro/articol.php?cod=4053>

KAPLAN, Lawrence și KAPLAN, Carol, „Psychohistory and Revolution: A Critique of some Recent Psychohistorical Studies of Revolutionaries”, *Journal of Thought*, 1(1982), <http://www.jstor.org/>

KELLERMANN, Natan P.F. „Transmission of Holocaust Trauma”. Disponibil la <http://yad-vashem.org.il/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf>

MUNTEAN, Ana și MUNTEANU, Anca, *Violență, traumă și reziliență*, Iași, Polirom, 2011.

POPESCU, Andrei Luca, OFIȚERU, Andreea, „Procesu comunismului. Parchetul General a dispus redeschiderea cazului Gheorghe Ursu și ale securistului care l-a anchetat. Fiul disidentului a ieșit din greva foamei” *Gândul*, 07.11.2014. <http://www.gandul.info/stiri/procesul-comunismului-parchetul-general-a-dispus-redeschiderea-cazului-gheorghe-ursu-si-al-securistului-care-l-a-anchetat-fiul-disidentului-a-iesit-din-greva-foamei-13505809>

REVOLUȚII și schimabre socială-curs 4. <http://goinac.bol.ucla.edu/Revolutiipatru.htm>

ROGOJANU, Dumitru-Cătălin, *Imaginea torționarului comunist reflectată în memorialistica universului concentraționar românesc (1947-1989)*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2014.

„SIGURANȚA despre Ceaușescu: Un tânăr ucenic cizmar, fiu al unui bețiv”. http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/siguranta-ceausescu-un-tanar-ucenic-cizmar-fiu-al-unui-betiv

Stenograma procesului Ceaușescu și sentința de la Târgoviște. <http://www.ziaristionline.ro/2010/12/26/stenograma-procesului-ceausescu/>

TISMĂNEANU, Vladimir, „A ierta nu înseamnă a uita, dar a uita este de neiertat”. <http://tismaneanu.wordpress.com/2011/02/28/a-ierta-nu-inseamna-a-uita/>